

D/6206

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**KÖZÖNSÉGSZERVEZÉS ÉS MAGYAR
OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN
ÉS A REFORMKORBAN**

Irta:
FÜLÖP GÉZA

**BUDAPEST
1973**

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVTÁRA

I.

A felvilágosodás időszakának és a reformkornak vezető egyéniségei, szellemi és közéleti irányítói: írók, szerkesztők és tudósok, politikusok és művelődéspolitikusok, a társadalom széles rétegeit kívánták mozgósítani a nemzeti és társadalmi haladás ügye mellett. A nemzeti függetlenségért és a polgárosodásért folytatott küzdelem sikere mind nagyobb tömegek hatékony részvételét s e tömegek alapos világnézeti, etikai, politikai, irodalmi és tudományos felkészítését, azaz a közműveltség általános emelését, a társadalmi tudat átalakítását tette szükségessé. Erre készültek fel a kor politikai, gazdasági és szellemi vezetői, amikor külföldi olvasmányaik révén a művelt, fejlett európai országok eredményeit megismerték s ezért igyekeztek mind szélesebb körű művelt közönséget nevelni a hazai és külföldi irodalom befogadására.

E tudatos közönségszervező tevékenységet már a felvilágosodás hazai meghonosítói és szervezői, Bessenyei és társai elkezdték, majd követőik és a 19. század első felének jeles közéleti egyéniségei is folytatták. Bessenyeiék az irodalmi élet és az irodalmi fejlődés fontos tényezőjének tekintik az olvasót, fontos szerepet szánnak neki, mint a felvilágosult eszmék befogadjának és terjesztőjének, az irodalmi élet újjászervezése terén. Ők tekintik és nevezik nálunk először közönségnek, "publikum"-nak az olvasók összességét, már a 18. század végén felismerve azt a funkcióját, amelyet így fogalmaz meg majd

1922-ben Horváth János révén a magyar irodalomtörténetírás: "Írók, művek, olvasó közönség: szükségképpen feltételei, tényezői az irodalomnak." Bessenyei és társai - amíg a főranguktól elsősorban az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várják, addig - a teljes "közrendet" olvasóvá akarják nevelni: az egész nemességet, a hivatalnok-réteget és az értelmiséget, a katolikus és protestáns papságot s az iskolai diákságot; a férfiak mellett a nőket is. Születnek tervek és eredmények a polgárság és parasztság nevelése, művelése terén is.

E tudatos közönség-szervező tevékenység eredményeként a magyar irodalom polgárosodásával, az irodalmi élet polgári fejlődésével egyidőben és párhuzamosan polgári jellegű magyar olvasóközönség alakul ki a felvilágosodás idején és reformkorban. A disszertáció egyrészt e közönség-szervező folyamat eszközeit, módszereit, intézményes, egyesületi formáit vizsgálja, másrészt az eredményeként létrejött magyar olvasóközönség nagyságát, társadalmi tagozódását, olvasmányait és olvasási kulturáját. Összefoglaló és átfogó képet kíván nyújtani a felvilágosodás időszakának és a reformkornak a közönségviszonyairól, teljességre azonban nem törekedhetik, egy minden részletében árnyalt kép megrajzolásához további részkutatások és elemző előtanulmányok szükségesek még. A közönség-szervezésnek elsősorban az intézményes, egyesületi formáit veszi számba, mert e keretekben történt a szélesebb rétegeknek, a nem hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvasóknak, az ún. átlagolvasóknak az olvasóvá nevelése. Ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül a korabeli közéleti, politikai események, az irodalom és irodalmi élet, továbbá az időszaki sajtó vagy a színház mozgósító és gyakran spontán közönségnevelő funkcióját, valamint a közönség-szervezést akadályozó tényezők gátló szerepét sem. Az eredmények

mellett szól megvalósulatlan tervekről, elképzelésekről is, mint amelyek szintén jellemzőek a korabeli törekvésekre.

A fenti célkitűzéseknek megfelelően a dolgozat felépítése, szerkezete a következő:

"I. Európai kitekintés. Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség." E fejezet azt a folyamatot összegezi, amely Európának a polgári fejlődésben élenjáró országaiban a politikai események, a kapitalizálódó gazdasági élet, a tudományos és kulturális élet fellendülése nyomán a könyvkultúra fejlődése terén végbement és az olvasás társadalmi méretűvé válásához, fejlett olvasóközönség kialakulásához vezetett, s amely Magyarországon is ösztönzőleg hatott és példaképpül szolgált a hazai törekvések számára.

"II. A magyarországi politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok". A fejezet azoknak a hazai politikai, gazdasági és társadalmi eseményeket és eredményeket veszi számba, amelyek a Bécs ellenes függetlenségi törekvések és a polgárosodásért folyó küzdelem során széles rétegekben keltettek érdeklődést a különböző közéleti, politikai vonatkozású kiadványok iránt és így spontán közönségnevelő szerepet is betöltöttek.

"III. Művelődési törekvések és eredmények - könyv- és olvasási kultúra." Külön felvilágosodás- és reformkori alfejezetben a művelődési, irodalmi, nyelvi, oktatásügyi és tudományos törekvések hatását vizsgálja a könyvkultúra és közönség fejlődésére.

"IV. Közönség szervezés, olvasóközönség, olvasmányok". "A közönség fontosságának felismerése. Kö-

zónságszervezés a felvilágosodás idején" című első része Bessenyeinek és társainak, illetve követőiknek tudatos közönságszervező kezdeményezése után az irodalom, a kritika, a nyelvújítási törekvések, a meginduló magyar időszakai sajtó, a kezdődő színjátszás és a politikai élet irodalomnépszerűsítő és olvasónevelő hatását tekinti át, majd külön részfejezetekben elemzi a kor szélesebb rétegeket olvasóközönséggé nevelő egyleteinek: az olvasóköröknek és kluboknak, a kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabinéteknek és az irodalmi diáktársaságoknak a működését. Kitér végül azokra az intézkedésekre, amelyekkel az udvar a Martinovics-mozgalom felszámolása után az olvasmányok ellenőrzését is biztosítani kívánta s amelyek időlegesen le is lassították a fejlődést.

"Közönságszervezés és olvasóközönség a reformkorban" című második része elsőként a Széchenyi fellépése, majd a reformkori események nyomán megélénkülő közéletnek, a politikai vitáknak, az egyre radikalizálódó irodalmi életnek, a polgári kritikának és a folyamatosan gyarapodó időszakai sajtótermékeknek hatását követi nyomon, majd ismét külön részfejezetekben vizsgálja a közönságszervezés intézményes formáit: a kaszinókat, társalkodó egyleteket és olvasóegyesületeket, a reformkorban is továbbélő iskolai diáktársaságokat és kölcsönkönyvtárakat, a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére létrehozott egyesületeket, s végül a nyilvános könyvtárakat és közgyűjteményeket, amelyek közül néhány már a felvilágosodás idején is működik, de most kezdenek szaporodni és járulnak hozzá hatékonyabban az olvasási kultúra színvonalának emelkedéséhez.

"V. Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása; könyvgyűjtés." A fejezet tulajdonképpen az előzőkben vizsgált sokirányú közönságszervezés eredmé-

nyeinek az összegezése. Annak számbavétele, a lapok és könyvek előfizetési jegyzékei és a különféle egyesületi, társasági névsorok alapján, hogy a reformkorban már a társadalom minden rétegére kiterjedő közönség milyen nagyságu volt s hogyan oszlott meg, továbbá, hogy az egyes rétegek (főrangú olvasók: főpapok és főurak; középrendű olvasóközönség: értelmiség, honoráciorok és hivatalnok-nemesség, vidéki birtokosnemesség, katolikus és protestáns papság; városi polgárság; parasztság) milyen mértékben vállaltak részt az irodalom támogatásából mint előfizetők, hogyan kapcsolódtak be az olvasásba és a könyvgyűjtésbe, milyen jellegűek és összetételűek voltak magánygyűjteményeik és olvasmányaik.

A magyar irodalomelméleti gondolkodásban és irodalomtörténetírásban Horváth János honosítja meg a közönség szerepének olyan értelmezését, mi szerint az író és írott mű mellett az olvasó "mindennemű irodalmiság", az un. "irodalmi alapviszony" egyik "végső feltétele". A közönség vizsgálatának Horváth János irodalomtörténeti munkáiban is jelentékeny szerep jut. Horváth elméleti alapvetése és irodalomtörténeti munkássága nyomán több polgári irodalomtörténész vizsgálta az íróval és a művel együtt az irodalom közönségét is. Thienemann Tivadar pl. Irodalomtörténeti alapfogalmak című szelemptörténeti munkájában (Pécs, 1931.) tette magáévá Horváth Jánosnak az irodalmi alapviszony kapcsán megfogalmazott alapelveit, mások (pl. Alszeghy Zsolt, Brisits Frigyes, Farkas Gyula, Szerb Antal) a magyar irodalom egészét, vagy egy-egy korszakát feldolgozó összefoglaló munkáikban - de első helyen Waldapfel József Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780-1830. c. művében - szóltak a közönségről is, de összefoglaló magyar közönségtörténet nem készült.

Történtek ugyanakkor kísérletek a felszabadulás előtt egy-egy személy (főúr, főpap, nemes, író, tudós stb.) könyvtárának és olvasmányainak, vagy a könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak és a kaszinói s olvasóegyleti könyvtárak állományának és olvasóinak a vizsgálata is (a legtöbb ilyen írás a Magyar Könyvszemlében látott napvilágot), sőt Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században című monográfiájában (Bp. 1939.) egy egész század különböző társadalmi rétegekhez tartozó magán-könyvgyűjtőinek a könyvkulturáját és olvasmányait vette számba. (Könyvének alcíme: Főpapok és főúrak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) Hermann Egyed és Éberhardt Béla A veszprémi egyházmegye papságának könyvkulturája és könyvállománya a 19. század elején című munkájukban (Veszprém, 1942.) a Dunántul egy részére kiterjedő, egyetlen társadalmi réteghez, a katolikus alsópapsághoz tartozó olvasók olvasmányanyagát vizsgálják az 1810-es években. A Magyar művelődéstörténet IV. és V. kötete (Bp. 1942-1943.) külön fejezetet szentel a 18. ill. 19. század olvasóközönségének is. Alszeghy Zsolt (A könyv és olvasója) ill. Farkas Gyula (Író és olvasó a XIX. században) tollából. E két fejezet azonban - a mű nem tartalmazván irodalomtörténeti áttekintést - elsődlegesen szellemtörténeti jellegű, író- és műcentrikus irodalomtörténeti összefoglalás, amely a korabeli közönségviszonyokra is kitér. (Különösen az Alszeghy-féle 18. századi rész közöl számos értékes és tanulságos adalékot.) A felvilágosodás olvasóközönségéről és népszerű olvasmányairól ad áttekintést Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján című munkája, de kellő előtanulmányok hiányában arra törekszik, hogy "mennél több jellemző adat, vélemény, nyilatkozat felhasználásával" megismertesse "a jelenségek és változások egykoru értelmezését is." (Bp. 1943. 6. p.) Munkájának

válóban legnagyobb értéke a gazdag és sokrétű korabeli adatanyag feltárása.

Felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk alkotásai, az irodalomtörténeti szintézisek, de a különböző korokról, műfajokról vagy írókról készült monografikus feldolgozások és részlettanulmányok is általában nagy figyelmet fordítanak az irodalom és társadalom kapcsolatainak, összefüggéseinek vizsgálatára. Elsősorban és rendszeresen azonban e művek is a társadalmi tényezők hatását elemzik az irodalmi életre és az írói művekre, az irodalom hatását a közönségre s e közönség alakulását, rétegeződését, egy-egy korban betöltött szerepét, olvasmányait - bár nem hagyják figyelmen kívül, de nem vizsgálják szisztematikusan. Komlós Aladárnak hamarosan a felszabadulás után megjelent átfogó és uttörő jelentőségű irodalomszociológiai tanulmánya, az Irodalmunk társadalmi háttere (Bp. 1947.) - ahogy már a címe is jelzi - szintén a társadalmi tényezők irodalmat meghatározó és alakító szerepét tekinti át első helyen, kitér az írók származására, társadalmi hovatartozására is, de a közönség fejlődését és összetételét csak másodlagosan veszi figyelembe, egy-egy korszak áttekintése során esetlegesen szól róla. A felvilágosodás- és reformkori vonatkozású marxista művelődés-, irodalom-, sajtó- és könyvtörténeti tanulmányok legtöbbje érinti a közönség problematikáját is, de a kérdés vizsgálata különösen Fenyő István, Lukácsy Sándor és Pándi Pál irodalomtörténeti munkáiban kap nagy hangsúlyt. Pándi Pál munkásságából ilyen vonatkozásban is kiemelkedik "Kisértetjárás" Magyarországon című 2 kötetes műve (Bp. 1972.), amelynek a "19. századi utópista-szocialista és kommunista (összefoglalóan: új-szociális) eszmék korai hazai elterjedése s a rájuk irányuló figyelem" elemzése a tárgya. A Könyvtártudományi Tanszék munkatársai által Kovács

Máté vezetésével összeállított és bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel megjelent A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében című gyűjtemény (1-2. köt. Bp. 1963-1970.) felvilágosodás- és reformkori fejezeteihez magam válogattam a korabeli közönség és olvasási kultúra jellegét bemutató fontosabb dokumentumokat s tettem kísérletet - a terjedelemadta szűk keretekben - a történeti fejlődés bemutatására. Számos történettudományi munkában is szó esik a korabeli közéleti érdeklődés számbavétele kapcsán a politikai jellegű, mozgósító szerepet betöltő olvasmányokról, így pl. Benda Kálmánnak a magyar jakobinus szervezkedésről szóló műveiben (A magyar jakobinus mozgalom iratai. 1-3. köt. Bp. 1957., A magyar jakobinusok. Bp. 1957.) a radikális gondolkodásu értelmiség hazai és külföldi olvasmányairól.

Megszaporodik a felszabadulás után az olyan írásoknak a száma is, amelyek kifejezetten valamely rövidebb időszak közönségének, illetve a közönség valamely rétegének és olvasási kultúrájának vizsgálatát tekintik elsődleges feladatuknak. Összefoglaló, a magyar közönségtörténet egészét vagy akár egy nagyobb történeti korszakát átfogóan tárgyaló munka most sem születik, de létrejön számos értékes adatanyagot, adalékot, és figyelemre méltó elvi megállapításokat, értékelési szempontokat tartalmazó résztanulmány. A felvilágosodás és a reformkor teljes időszakában egyetlen műveltségi csoporthoz tartozó olvasórétegnek, az iskolai diáktársaságok tagságának olvasási kultúráját dolgozza fel forrásértékű, terjedelmes monográfiában Bodolay Géza (Irodalmi diáktársaságok 1785-1848. Bp. 1963.). Ugyanerre a két korszakra terjed ki Bisztray Gyulának a Horváth János tiszteletére kiadott Magyar Századok című emlékkönyvben közzétett, A prenumeráció című tanulmánya, amelyben a közönség nagyságát és társadalmi rétegződését a lapok

és könyvek előfizetői jegyzékei alapján tekinti át. Fontos résztanulmányok jelentek meg különböző szakfolyóiratokban a közönségszervezés terén jelentékeny szerepet játszó jakobinus olvasókörokról, felvilágosodáskori olvasókabinétekről és reformkori kölcsönkönyvtárakról, reformkori kaszinókról, társalkodóegyesületekről és olvasóegyesületekről, közkönyvtáralapítási kísérletekről és közkönyvtárakról, valamint a különböző társadalmi rétegekhez, foglalkozási csoportokhoz tartozó magánszemélyek olvasmányairól és könyvtárainról is.

II.

A disszertáció készítése során az előzőkben ismertetett munkákat is feldolgoztuk, de további kutatásokat folytattunk elsődleges korabeli források feltárására. Összegyűjtöttük és elemeztük a felvilágosodás és reformkor időszaki sajtójának idevágó közleményeit, s lehetőség szerint az olvasókabinétek és kölcsönkönyvtárak használati szabályzatait és katalógusait, a kaszinói, társalkodóegyleti és olvasóegyleti könyvtárak alapszabályait, tagnévsorait és könyvjegyzékeit, továbbá a magánkönyvtárak publikált jegyzékeit. Kézirattári és levéltári kutatásokat végeztünk az ország több könyvtárában és levéltárában (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Békéscsabai Megyei Könyvtár, a Bencés Rend pannonhalmi könyvtára, a Dunántúli Református Egyházkerület pápai könyvtára, Győr-megyei levéltár, Zalamegyei Levéltár, Vas megyei Levéltár, Békésmegyei Levéltár) s hozzájutottunk magántulajdonba levő kéziratokhoz is. E kéziratok források: eddig ismeretlen és feldolgozatlan kaszinói és olvasóegyleti

álapszabályok, jegyzőkönyvek, könyv- és folyóiratjegyzékek, magánkönyvtárjegyzékek, kézíratos versgyűjtemény és olvasónapló s egyéb dokumentumok. Számos reformkori alapítású kaszinó és olvasóegylet történetéről jelent meg kiadvány fennállásának 50. vagy 100. éves jubileumára, ezek többsége azonban - megjelenésük idejének, a milléneumi kornak, ill. a két világháború közti időszaknak "hazafias" modorát és stílusát tükröző - ünnepi, gyakran patetikus hangvételű megemlékező írás. A reformkori tagság nagyságára, összetételére, a folyóiratokra és a könyvállományra vonatkozó adataikat - egyéb források hiányában, vagy azok mellett - természetesen figyelembe vettük és felhasználtuk.

A forrásanyag és irodalom feldolgozási módja a fejezeteken és alfejezeteken belül történeti szempontú, a fejlődési tendenciákat igyekeztünk bemutatni minden egyes jelenség, intézmény és problémakör vizsgálatakor. A különböző gyűjtemények könyvállományát műfajok, ismeretágak, problémakörök szerint csoportosítva elemeztük, egyes művek, külön, részletesebb vizsgálatára azonban - a kiadványok nagy száma miatt - nem volt lehetőségünk. Az anyag feldolgozásának mélységét és részletességét tekintve vannak a dolgozatban kisebb, szükség-szerű eltérések, aránytalanságok. Az irodalomban már feldolgozott és elemzett kérdéseket - támaszkodva és hivatkozva a megjelent publikációkra - rövidebben és átfogóbban ismertettük, míg az új, eddig ismeretlen eredményeket valamivel részletesebben, bővebben dokumentálva fogalmaztuk meg.

III.

1. Bessenyei, Kazinczy és társaik elsősorban műveikkel akarnak közönséget teremteni; kezdetben még inkább fordításokkal, de Kármán már eredeti magyar munkákkal. Szemben találják magukat az egyház és a világi hatalom ellenpropagandájával és megtorló intézkedéseivel. A régi rend hívei - az olvasmányok jelentőségét felismerve - a közönséget a saját eszmevilágukat propagáló művek olvasására igyekeznek rábírni s a számukra ellenséges ideológiát tartalmazó világi, felvilágosult, deista, materialista szellemet terjesztő könyveket hevesen támadják (pl. Faludi Ferenc, Szaicz Leó, Alexovics Vazul). Támadásuk egyben annak is bizonyítéka, hogy az új irodalom mind szélesebb körben terjed, népszerűsíti az új eszméket, szórakoztatja, gyönyörködteti és egyben szervezi, neveli is a közönséget.

2. Hatékony közönségszervező ereje van a 18. század végén a közéletnek és politikának is. A bécsi udvarral szembenálló konzervatív nemesi rétegek szívesen olvassák az olyan munkákat, amelyek alkotmányos szabadságuk tudatát erősítik és a nemesi ellenállás szellemében fogantak. Ezért nagyon népszerűek körükben Gyöngyösi István költeményei, vagy Dugonics Andrásnak és Gvadányi Józsefnek a nemzeti függetlenség védelmét célzó, de feudális szemléletű művei, illetve a nemesi kiváltságok védelmében írott paszkvillusok, kéziratok és nyomtatott röpiratok.

3. Még a felvilágosodás idején létrejönnek a közönségszervezés önálló szervezeti, egyesületi formái. A nemesi ellenállóknál radikálisabb gondolkodású új értelmiségi réteg hozza létre az erősen politikai jellegű tit-

kos egyesüléseket: az olvasóköroket, vagy klubokat: mindenki számára nyitva állnak a könyvkereskedők és könyvkötők kölcsönkönyvtárai és olvasókabinétjei s a különböző iskolákban szerveződnek az irodalmi diáktársaságok.

Az udvar által figyeltetett olvasóköro tagjai a felvilágosodás külföldi és hazai termékeit, francia forradalmi lapokat, rölapokat és műveket olvastak elsősorban, köztük számos tiltott, üldözött kiadványt is. Az első olvasókabinéteket német könyvkereskedők és könyvkötők alapították a városok német lakosai számára, ezek a magyar könyvek terjesztéséből még nem vették ki a részüket, a magyar közönség szervezését még nem vállalták. Fontos szerepe van viszont a nemzeti kultura terjesztésében és a magyar olvasóközönség nevelésében Müller Ferenc könyvkötő 1789-ben Győrben, s különösen Institoris Gábor 1792-ben Pesten felállított olvasókabinétjének. Institoris könyvállománya teljesen magyar művekből áll, gazdag és változatos gyűjteménye a felvilágosodáskori magyar irodalomnak és tudománynak. Olvasók elsősorban az értelmiség, az íróvilág és a tanulóifjúság soraiból kerülnek ki. Az iskolai diákság szellemi arculatának formálásában azonban legnagyobb szerepük az 1785-től keletkező irodalmi diáktársaságoknak volt. Könyvtáraikban olvasható volt a kor szinte teljes magyar irodalmi termése, a korabeli folyóiratok és hirlapok. Tagnévsoraikban számos későbbi jeles író, tudós és közéleti személy nevével találkozunk, akik itt készültek fel leendő hivatásukra.

A Martinovics-mozgalom elfojtásával a jakobinus olvasóköro működési lehetősége megszűnt, a diáktársaságokat a minden társulást gyanusnak tartó kormányzat betiltotta, majd 1798-ban rendeletileg megszüntette az ország 11 városának 16 olvasókabinétjét, 1799-ben pedig az összes kölcsönkönyvtárat. Kölcsönkönyvtárak létesítését az uralkodó csak 1811-ben engedélyezte újból, de

szigoruan megszabta számukat, működési területüket és állományuk összetételét, s külön előírta az olvasók szám-montartását és ellenőrzését. A működésükben erősen korlátozott 19. századeleji kölcsönkönyvtárak nem is tudtak betölteni olyan fontos művelődéspolitikai, magyar irodalomterjesztő és olvasónevelő funkciót, mint elődeik a 18. század végén, jellegük minden tekintetben németes volt, sokkal inkább a legkorábbi magyarországi német kölcsönkönyvtárakhoz voltak hasonlóak, mint a győri Müller- és a pesti Institutoris-féle magyar közönség-szervező intézményekhez. A magyar olvasók a könyvtárak közül egyedül Ivanics Zsigmond budai kölcsönkönyvtárában tehettek szert korszerű és sokoldalú magyar irodalmi tájékozottságra és nyelvészeti ismeretekre, a többiek a német városi lakosság igényeihez igazodó üzleti vállalkozások elsősorban. A kölcsönkönyvtárak a reformkorban is tovább élnek, sőt számuk lassan szaporodik. Többségük azonban most sem nevelője és szervezője az olvasóközönségnek, hanem a közönség olvasási igényének a kiszolgálója. Kielégítik a színvonalas közönségigényt is, de a minél nagyobb haszonszerzés kíváncsiak szerint mindennek előtt a publikum nagyobb részét alkotó alacsonyabb ízlésű olvasók igényeihez alkalmazkodnak. Állománya sokrétűségét és változatosságát tekintve legjelentékenyebb közülük Heckenast Gusztáv pesti kölcsönkönyvtára.

A 18. század legvégén és a 19. század elején a betiltott irodalmi diáktársaságok is kezdenek ujjaszerveződni s főleg 1817 után tapasztalható jelentékeny fellendülés életükben. A reformkori események hatására tovább szaporodnak és radikalizálódnak, tevékenységük központi problémája a társadalmi haladás gondolata lesz. Az 1830-as években Széchenyi, az 1840-es esztendőben pedig már Kossuth a példaképük. Történetük virágkora az

1840-es évek első fele, soraikban ott vannak a későbbi Fiatal Magyarország tagjai, Petőfi és nemzedéke. Kétszeri betiltás (1836, 1845) ellenére is a politika iránti érdeklődés szabja meg minden cselekedetüket. A reformkori időszakai sajtó és az időszakos politikai irodalom mindenütt a legnépszerűbb olvasmányok közé tartozik, de eljutnak hozzájuk a polgári demokratizmus és egyenlőség elveit hirdető feudalizmus-ellenes külföldi röpiratok is. A korabeli magyar szépirodalom szinte teljességgel képviselve van a társaságok könyvtáraiban, de igényes és magas színvonalu az a tudományos irodalom is, amelyet olvasnak. A reformkori olvasóközönség legműveltebb rétegét alkotják a diáktársaságok tagjai.

4. A reformkor mozgalmas közélete, irodalmi és kulturális élete nemcsak az irodalmi diáktársaságok működésére hat kedvezően, de a politikai élet és a művelődés demokratizálása új rétegeket is bevon az olvasóközönség körébe. A politikai, gazdasági, irodalmi és szellemi élet minden ágazatát átszövő nyílt és heves viták, a haladás és a reakció hívei, illetve a reformeszmék képviselőinek különböző álláspontjai közt élénk érdeklődést keltenek a legszélesebb közönség körében. Ugyanakkor intenzíven folyik a tudatos közönségszervezés is a "kiművelt emberfők" számának gyarapítása érdekében. A Széchenyi-kezdeményezte egyesületi élet szervezeti kereteket biztosít az olvasóközönség nevelésének is.

Széchenyi István külföldi útján ismerkedett meg az angol egyesületek és klubok - amelyeknek a polgári Anglia nagyfoku civilizáltságot és műveltségét köszönhet - nagy társadalmi és művelődési jelentőségével. Ezért akarta a hazai szétदारabolt erőket is a közhaszn érdekében egyesíteni és alapított kaszinót már az 1825-27-i országgyűlésen, s ezt az országgyűlés befe-

jeztével Pestre helyezte át. A pesti Nemzeti Kaszinó példájára, továbbá Széchenyi és reformertársai, különösen Wesselényi Miklós agitációja nyomán közel 200 kaszinónak, társalkodó egyletnek, olvasó egyesületnek és olvasó társaságnak nevezett egyesülés alakul Magyarországon és Erdély megyéiben, városaiban, sőt falvaiban is. A kaszinók és társalkodó egyletek közt a különbség gyakran csak elnevezésükben van, elsődleges céljuk - a Nemzeti Kaszinó példájára - a közéleti tevékenység fellendítése, a közértelem előmozdítása, a véleményben és helyzetben különböző egyének közelítése, a csinos és kellemes társalkodás és a reformeszmék terjesztése tagjaik közt s e művelődési és társadalmi célok elérése érdekében járattják az időszakai sajtó termékeit és gyűjtenek könyvtárakat. Az olvasóegyesületek az irodalom terjesztését tekintik fő feladatuknak, a reformkori művelődést és közéletet lapok és könyvek olvastatása, az azokban foglalt eszmék népszerűsítése révén szolgálják elsősorban.

Közönszervező tevékenységük a társadalom minden rétegére kiterjed. Számos egylet bármely rendű, rangú, foglalkozásu és felekezeti egyént felvesz tagjai közé, mások esetében azonban a tagság összetételében is érvényesül a feudális jellegű társadalmi, foglalkozási vagy felekezeti tagozódás, illetve tudatos megkülönböztetés. Az összes neves reformkori politikus és közéleti ember, s az írók és tudósok nagy része is résztvesz a kaszinói és egyesületi életben. Ők határozzák meg egyesületeik politikai és művelődési irányát és saját eszmei beállítottságuk szerint híveket szereznek az ellenzéki politika és a művelődés minden irányzatának. Az 1830-as években még Széchenyi, de 1840-től kezdve már inkább Kossuth hívei játszanak vezetőszerepet a kaszinók és egyesületek életében.

Minden kaszinó és olvasóegylet számos ujságot és folyóiratot járát, nincsen az országnak olyan része, ahova, rajtuk keresztül az időszaki sajtó hazai (de számos helyre, főleg a városiasabb településekre, ahol az értelmiségi rétegek ezeket is igénylik, a külföldiek is) el ne jutnának. Ezek az egyletek az 1830-as évektől fontos közvetítő szerepet töltenek be a folyóiratok és hírlapok, illetve a közönség közt. A könyvtárakban folyó rendszeres lapolvasás és az olvasottak feletti viták hatása tülterjed az egyletek körén, érződik a megyegyűlések, sőt az országgyűlések hangulatán s megmutatkozik a szellemi és gazdasági mozgalmak iránti egyre fokozódó érdeklődésben is. Az egész országot behálózó könyvtáraik legszélesebb rétegekhez juttatják el a hazai és külföldi irodalom minden válfaját. Elsősorban a magyar irodalomnak neveltek közönséget, de terjesztették a külföldi könyveket is. A haladó, demokratikus, sőt forradalmi eszmék propagálásával, népszerűsítésével és terjesztésével kiemelkedő szolgálatot tettek a társadalmi és nemzeti haladásnak, valamint az irodalomnak és tudománynak.

6. A vidéki, falusi kaszinók és olvasóegyesületek tevékenysége kiterjedt az alsóbb néprétegek kisebb részére is. A polgári társadalmi fejlődés és gazdasági haladás azonban szükségessé tette hasznos mezőgazdasági, ipari és természettudományi ismeretek terjesztését mind szélesebb körben a gazdálkodó paraszti rétegek és a kézművések közt is. Már a felvilágosodáskori sajtóban, de a reformkori lapokban még inkább számos felhívás jelenik meg a nép művelése és olvasóvá nevelése érdekében. Az 1840-es években konkrét tervek és eredmények is születnek olyan egyesületek létrehozására, amelyeknek feladata olcsó könyvek kiadása és terjesztése a köznép körében. Ilyen vonatkozásban a Népkönyv-

kiadó Egyesület tevékenysége volt a legszámottevőbb.

7. Az ország egész lakosságának olvasási, művelődési igényeit kielégíteni képes könyvtárügy a 19. század közepéig nem fejlődött ki Magyarországon, holott a nyilvános könyvtárak fontos művelődési szerepét már a felvilágosodás idején számos tudós, művelődéspolitikus és magán-könyvgyűjtő felismerte és hangoztatta, s a létrehozásukra törekvő kísérletek is magánemberek nevéhez fűződnek, vagy társadalmi összefogás révén születtek meg még a reformkorban is. A bécsi udvar és az aulikus magyarországi kormányzat e téren is keveset tett a magyar művelődés ügyéért. A tudósok és szakemberek számára nyitva álltak könyvtárak Pest-Budán és vidéken is, de a szélesebb közönség könyvtári ellátására vonatkozó kísérletek megbuktak, vagy kevés eredménnyel jártak.

8. A reformkori olvasóközönség társadalmi összetételét vizsgálva - a lapok és könyvek előfizetési jegyzékei, a kaszinói, társalkodó egyleti, olvasóegyleti és diák-társasági tagnévlisták alapján, továbbá a közkönyvtárak használoinak és a magángyűjteményeknek ismeretében - megállapítható, hogy lényegében Bessenyeinek és felvilágosult követőinek a "középrendű" olvasóközönség megteremtését célzó szándéka valósult meg a felvilágosodás idején és a reformkorban. A magyar olvasóközönség kiterjedt a társadalom minden rétegére. Ahogy a történeti fejlődés minden időszakában, ekkor is a legműveltebb emberek és rétegek a legaktívabb és legigényesebb olvasók. A társadalom egészének műveltségi színvonala és művelődés iránti érdeklődése a felvilágosodás és reformkor idején lényegesen emelkedett. A főrangúak egy része is értelmiségi, polgáriasultabb jellegű életformát

él már, s mint tudós, író vagy közéleti ember bekapcsolódik az ország szellemi és tudományos életébe és a közéletbe, s egyben művelt olvasó is. A "középrend", amelyhez az értelmiség, (írók, tudósok, publicisták, tanárok, ügyvédek, orvosok és más szakemberek), a honorácior- és hivatalnok- réteg, a diákok és jurátusok, az alsópapság és a birtokos köznemesség tartozik, társadalmi összetételét tekintve lényegesen átalakul, folyamatosan egyre többnem-nemesi (polgári, plebejus)származásu egyénnel bővül, s ezzel párhuzamosan a politikai és irodalmi s egyben olvasói érdeklődése is megváltozik, radikalizálódik. Ez a nagy társadalmi csoport alkotja az olvasóközönség legkiterjedtebb s ugyanakkor legműveltebb és legváltozatosabb érdeklődésű részét. Többségük az ország tudományos és irodalmi központjában, Pest-Budán, vagy vidéki városokban városias, polgári környezetben él, ahol rendelkezésére állnak a művelődés különböző intézményei és eszközei.

Nagyon lényeges fejlődés mutatkozik a vidéken, falusi környezetben élő birtokos nemesség irodalmi érdeklődésében és olvasási kulturájába is. A magyar társadalom e rétegének életformájáról és műveltségi szintjéről meglehetősen egyoldaluan általánosító sivár kép él még ma is a szélesebb köztudatban, amely feltétlenül módosításra, árnyalásra szorul. A vidéki nemesi társadalom elmaradottsága, a parlagias, műveletlen, a kártyának és kopónak élő nemes alakja a 18. század elejétől fő céltáblája az irodalomnak. Ez az elmarasztaló kritika a köznemesség jó részét méltán illeti, más csoportjai azonban kivételek ez alól. A haladás ügye iránt fogékony és érdeklődő rétegek műveltsége, könyv- és olvasási kulturája kiemelkedik az átlagból, olvasmányaik alig különböznek az értelmiség és hivatalnok-nemesség olvasmányaitól. Megismerkednek a magyar és külföldi iroda-

lom legkülönbözőbb termékeivel, s gondolkodásukat, szellemi és politikai magatartásukat olvasmányaik lényegesen átformálják. Nehéz elképzelni, hogy e réteg egyik napról a másikra válik a Széchenyi-kezdeményezte reformpolitika, majd a kossuthi és más liberális-demokrata eszmeáramlatok követőjévé. Nyilván nagy szerepe van ebben a kiváltságait veszélyeztető bécsi udvari politikának is, de nem hagyható figyelmen kívül azoknak a fontos külföldi és hazai műveknek a tudatformáló hatása sem, amelyek a nemesi magánkönyvtárakban megtalálhatók voltak.

A hazai polgárság és parasztság ebben az időszakban kezd bekapcsolódni a magyar olvasási kultúrába, de csak kisebb része olvas még, a 19. század második felében válik majd mint olvasó az irodalmi élet jelentékenyebb tényezőjévé.

IV.

Az értekezés témaköréből az alábbi publikációim jelentek meg:

Kazinczy Ferenc levelezése. 23. kötet. (2. pótkötet).

Bp. 1960. - Mint a kötet társszerzője közzétettem és jegyzeteltem számos olyan levelet, amelyek fontos adalékokat szolgáltatnak a korabeli olvasóközönség helyzetére vonatkozólag is.

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében.

(Összeáll. Kovács Máté. Bp. 1963) című dokumentumgyűjtemény 1. kötetének felvilágosodás- és reformkori fejezetéhez összegyűjtöttem és válogattam

a korabeli közönségviszonyokra és olvasási kultúrára vonatkozó fontosabb forrásokat s bevezetést és jegyzeteket irtam hozzájuk.

A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus korában (1789-1917) című egyetemi jegyzetemben (Bp. 1970. 1-2. köt.) összefoglaltam az európai és hazai olvasási kultúra és olvasóközönség fejlődési tendenciájának jellegét.